

jakožto jednorázového fenoménu, zatímco ve skutečnosti dochází k neustálým postupným dílčím zlepšením a inovacím, odtržení modelu od situace na trhu, mechanistické pojetí difuzního procesu, podcenění vlivu meziodvětvových vazeb, ale i skutečnosti, že většina velkých firem vyrábí současně více druhů zboží, a konečně i samotný koncept výrobního cyklu, který má v realitě jen omezenou platnost. To platí zejména v současném světě s ostrou konkurencí, která nutí neustále inovovat a zkracovat výrobní cykly. Podobně také výroba ve fázi standardizovaného produktu nemusí být založena na rozsáhlém využití levných pracovních sil, ale naopak na využití moderních technologických linek řízených počítači, které umožňují efektivní malosériovou výrobu, jež zajišťuje dostatečnou diferenciaci výrobku, například pro různé tržní segmenty. Podobně Taylor také uvádí, že model výrobních cyklů nepředpokládá žádná významnější omezení pro mobilitu kapitálu. Ve své pozdější práci sám Vernon (1979) přiznává omezenou platnost teorie výrobních cyklů, mimo jiné i díky výrazně pokročilé diferenciaci výrobků a segmentaci trhů, což umožňuje současnou výrobu různě kvalitního a nákladného zboží pro jednotlivé tržní segmenty v několika odlišných regionech. Vernon také uznává, že díky stále většímu významu nadnárodních firem (TNC) je usnadněno šíření technologií prostřednictvím stále četnějších poboček těchto firem v méně vyspělých státech, takže vyspělé regiony mohou ztratit svou dosavadní výhodu v oblasti vyspělých technologií. Naopak, i technologicky náročné výrobky mohou být díky aktivitám nadnárodních firem snadno produkovány i v málo rozvinutých regionech.

Markusen (1987) pak kritizuje zaměření teorie výrobních cyklů na charakteristiky objemu výroby místo analýzy motivace, která podmiňuje rozhodování o investicích a přesunech výroby, a poukazuje na zanedbání role nedokonalé konkurence na trhu. Oba tyto prvky Markusen rozpracovává ve své teorii ziskových cyklů.⁴¹

3.3.6.2 TEORIE ZISKOVÝCH CYKLŮ (A. MARKUSEN)

Teorie ziskových cyklů (Markusen 1985) bezprostředně vychází z teorie cyklů výrobních. Není však založena na analýze vývoje fází zralosti výrobku a objemu výroby, ale tvrdí, že prosperita regionu závisí na behaviorálních strategiích korporací, které se snaží dosáhnout superzisků (pojem zavedený marxistou Ernstem Mandelem, viz například Mandel 1978). Strategie korporací se v jednotlivých fázích ziskových cyklů liší, přičemž značnou roli sehrává možnost oligopolizace. Tato teorie tedy na rozdíl od marxistických teorií považuje za klíčovou roli firem, respektive oligopolů, tedy aktérů, nikoli struktur.

⁴¹ Z teorie výrobních cyklů vychází i dříve popsaná teorie nové mezinárodní dělby práce (New International Division of Labour), vysvětlující přesun standardní průmyslové výroby – zejména prostřednictvím investic nadnárodních firem – z vyspělých států do států s levnou pracovní silou.

Dalšími zdroji použitými při konstrukci této teorie jsou kromě teorie výrobních cyklů a historického materialismu ještě schumpeteriánský přístup k inovacím a teorie oligopolního chování.

Markusen odmítá neoklasické i marxistické deduktivní teorie, kterým vytýká determinismus, ignorování role strukturálních změn a inovací a nezohlednění stále výraznější existence nedokonalé konkurence, respektive oligopolů. Kritizuje rovněž povrchní konceptualizaci rozdílů ve strukturálních charakteristikách pracovních sil mezi regiony v (neoklasicky založených) teoriích strany nabídky, aniž by byl adekvátně vysvětlen původ těchto rozdílů. Markusen přitom chápe příčinu těchto rozdílů podobně jako D. Massey (viz níže), tedy ve způsobu využití pracovní síly při výrobě v předchozích obdobích. Příčiny existence problémových regionů tedy podle Markusen není možné hledat uvnitř těchto regionů, ale v jejich pozici v rámci společenského systému, zejména v rámci výrobních vztahů. Regionální problémy tedy mají „neregionální“ příčiny.

Markusen svou teorii založila na přesvědčení o rozhodujícím vlivu firemních strategií na regionální rozvoj. Strategie firem se přitom mění podle toho, v jaké fázi ziskového cyklu se firma nachází. Za hlavní mechanismy nutící firmy ke změnám strategií autorka považuje změny v potřebě koncentrace výrobních a řídicích funkcí, dále difuzi inovací a změny ve vztazích práce a kapitálu. Markusen rozlišuje pět fází ziskového cyklu, přičemž každé přiřazuje konkrétní lokalizační strategii firem, respektive prostorovou formu organizace výroby. Markusen jednotlivé fáze popisuje poměrně podrobně, neboť uvádí změny všech hlavních proměnných, ke kterým v průběhu fáze dochází. Zde předkládáme jen stručné shrnutí.

(1) Fáze nulových (nebo záporných) zisků, odpovídající vzniku odvětví.⁴² V této první fázi je objem výroby zanedbatelný (pokud již k zahájení výroby vůbec došlo), velmi nízká je i zaměstnanost v odvětví. Stupeň mechanizace je nízký, a výroba je proto relativně náročná na pracovní sílu.

(2) Fáze superzisků, umožněných dočasnou monopolní pozicí, danou inovačním (technologickým) náskokem. Zaměstnanost v odvětví se rychle zvyšuje, zejména vysoce kvalifikovaných pracovních sil.

(3) Fáze normálních zisků, kdy je snadný vstup dalších firem do odvětví a dochází k nasycení trhu. Objem výroby se stále ještě zvyšuje, ale blíží se nasycení trhu, dochází k intenzivní cenové konkurenci, díky níž dochází k hledání úspor při výrobě. Součástí úspor může být i hledání nových trhů. Zvyšuje se podíl dělnických profesí.

(4) Fáze normálních „plus“ nebo normálních „minus“ zisků odpovídá fázi po nasycení trhu, kdy se buď podaří odvětví oligopolizovat a tím v případě

---

42 Markusen za základní jednotku své analýzy považuje odvětví, nikoli výrobek, neboť statistické údaje pro její empirický výzkum byly za dostatečně dlouhé období dostupné jen za odvětví, nikoli za výrobky.

nízké elasticity poptávky zvýšit zisky, nebo ostrá konkurence zisky dále sníží. V této fázi lze mj. očekávat značný tlak firem na vlády kvůli poskytnutí podpor (dotace, vládní zakázky apod.) i odborů (uvalení cel na dovoz apod.) a odliv kapitálu do výnosnějších odvětví.

(5) Fáze ztráty, která odpovídá zastaralému odvětví. Dochází k omezování, příp. ukončení výroby.

Na základě těchto fází ziskových cyklů autorka odvozuje následující změny firemních strategií a z nich vyplývající posloupnost lokalizačních tendencí. Ve fázi nulových (záporných) zisků Markusen očekává výraznou koncentraci výroby do jedné nebo několika málo lokalit s tím, že ne všechna odvětví se rozvinou na místě, kde došlo k příslušné inovaci. Ve fázi superzisků bude docházet k aglomeraci, neboť vysoká náročnost na výzkum, design, marketing přinutí firmu k intenzivní spolupráci se specializovanými firmami. Hlavním rysem třetí fáze je prostorová disperze, motivovaná přiblížením se trhům a využitím levnější a méně odborově organizované pracovní síly. Prostorová disperze je umožněna růstem úspěšných firem nad hranici optimálních úspor z rozsahu a jejich organizačním členěním do množství závodů.

Ve čtvrté fázi prostorové chování firem závisí na míře oligopolizace odvětví, obecně však dochází ke zpomalení, nebo až k zastavení procesu disperze. V případě, že je odvětví oligopolizováno již v počátečním období, kdy jsou firmy daného odvětví silně koncentrovány v jednom regionu (či do několika málo regionů), povede oligopolistické chování k nadměrnému rozvoji odvětví v tomto regionu a ke zpomalení rozvoje odvětví jinde. V případě, že se jedná o odvětví spotřebního průmyslu, může být tendence ke zpomalení překonána nutností obsluhy regionů s dostatečným tržním potenciálem. V tomto případě pak spíše než k relativně rovnoměrnému rozmístění vzhledem k tržnímu potenciálu regionů může v souladu s Hotellingovým modelem (viz kap. 3.1.1) dojít k silnému soustředění výroby do hlavních odbytových center. V případě, že k oligopolizaci odvětví dojde později, tedy v období ostré konkurence, může dojít k další disperzi s cílem snížení nákladů. Za předpokladu, že současně dochází i k poklesu produkce nebo k významné změně technologie, může docházet k relokacím výroby. Markusen tedy tvrdí, že oligopoly brání decentralizaci během počáteční inovační fáze a naopak ji urychlují během fáze, kdy dochází k poklesu zisku.

V poslední, páté fázi záporných zisků (resp. ztráty) dochází k uzavírání závodů, případně k relokacím. K uzavírání závodů dochází zpravidla postupně, v některých případech již ve fázi normálních zisků, aby byl uvolněn kapitál pro výnosnější odvětví. Prostorovým výrazem této fáze je tedy rekoncentrace. Na rozdíl od prvních fází výroby však může dojít ke koncentrování závodů utlumovaných odvětví do periferních regionů.

Z hlediska perspektiv rozvoje regionů má tedy zásadní význam nejen pouhý nárůst pracovních sil, ale také to, v jaké fázi ziskového cyklu k němu došlo (např. na začátku cyklu nebo ve fázi disperze).

Pokud jde o implikaci pro (regionální) politiku, navrhuje Markusen jako zásadní řešení vytvoření sociálně spravedlivější společnosti. Jako dílčí opatření pak navrhuje vytvoření nových mechanismů při rozhodování o soukromých investicích do výroby tak, aby se integrální součástí rozhodování staly i společenské náklady spojené s příslušným rozhodnutím, například dopad otevření či naopak uzavření závodu na daný region.

Hlavní přínos této teorie bývá spatřován v pokusu o syntézu několika různých přístupů (viz výše), nikoli v objevení zcela nových myšlenek (Erickson 1987). Kritika teorie ziskových cyklů se dotýkala celé řady prvků této teorie. Za nejzávažnější námitky je však možno považovat kritiku Edwarda Soji (např. Soja 1987). Soja považuje teorii ziskových cyklů za redukcionistickou a za krok zpět od teorií vycházejících ze vzájemné podmíněnosti sociálních procesů a prostorových forem výroby. Podle Soji je tato teorie příliš jednostranně založena na studiu chování oligopolů a opomíjí roli dalších významných aktérů a mechanismů. Marxistický determinismus tak Markusen nahrazuje jiným extrémem, kterým je dominantní role oligopolů a jejich měnící se strategie. Zatímco oligopoly jsou považovány za aktivní subjekt, role ostatních aktérů je marginalizována nebo úplně eliminována. Ostatní aktéři (včetně jednotlivců) jsou považováni za pasivní a jejich vliv na regionální rozvoj je pokládán za okrajový. Tato slabina je nejvíce patrná právě na konceptualizaci prostorových dopadů strategií oligopolů, která je provedena velmi hrubě a je jednostranně založena na rozhodování oligopolů, byť Markusen připouští, že jejich rozhodování může být motivováno i mimoekonomicky, například politickým vlivem.

Jako další výtku je možné uvést zjevnou snahu Anny Markusen vytvořit vyčerpávající typologii firemních strategií. Takovou snahu je možné považovat předem za marnou, neboť strategie firem budou vždy nové nebo modifikované a těžko lze předpokládat, že by bylo možné dopředu určit, nebo dokonce přiřadit k předem danému modelu. V tomto ohledu je teorii ziskových cyklů možno kritizovat jako „strategický determinismus“, který pomíjí skutečnost, že žádná strategie není konečná, neboť v současném světě vždy existuje i velká míra nejistoty a neustále dochází ke změnám, a to jak ve vnějším prostředí, tak i uvnitř firem samotných. Navíc se neustále vyvíjejí i možnosti a formy, jak mohou firmy na tyto změny reagovat, a firmy tak neustále obměňují a přizpůsobují své strategie. Nelze se proto domnívat, že by všechna odvětví nebo všechny výrobky musely nutně projít stejnými fázemi ziskového cyklu. Sama autorka teorie tím, že se snaží popsat celou řadu případů disperze a koncentrace specifických pro jednotlivá odvětví, prakticky přiznává, že platnost takového obecného modelu je přinejmenším problematická.

Tab. 6: Neo/postmarxistické a strukturalistické teorie regionálního rozvoje

Autor/ autoři	Název teorie	Jádro teorie	Základní tendence regionálního vývoje	Příčina meziregionálních rozdílů	Hlavní mechanismy způsobující konvergenci/ divergenci	Hlavní aktéři	Implikace pro regionální politiky
D. Harvey (1982)	„třetí úroveň“ teorie krize	střídání nadakumulace a znehodnocení kapitálu v místě a čase; rozpor mezi mobilním a nemobilním kapi- tálem (část kapitálu musí být nemobilní, aby byla umožněna vysoká mobilita ostatního kapitálu, např. infrastruktura)	divergence	konflikt či konkurence lokálních/ teritoriálních aliancí bránících znehodnocení nemobilního kapitálu v daném místě	třídní antagonismus, technologický vývoj, investice do nemobilní infrastruktury s vysokými úsporami z rozsahu vyžadujícími koncentraci, dále hledání relativní nadhodnoty a inerci v chování teritoriálních aliancí	lokální/teritoriální aliance (lokální aliance vlastníků pozemků, developerů, stavebníků, místní správy a hypotečních bank, příp. i privilegované prac. síly; aliance mohou vzniknout na jakékoli úrovni)	naprostá změna vztahů při výrobě, odstranění kapitalismu
N. Smith (1984)	„hupačková“ teorie nerovnoměrného rozvoje (see-saw)	nerovnoměrný vývoj je způsoben nerovnými společenskými vztahy	divergence	dělbá práce ve společnosti, dělbá kapitálu mezi jednotlivé způsoby akumulace, např. mezi výrobu výrobních prostředků a spotřebního zboží	různé mechanismy na různých řádech, na úrovni měst se jedná o pozemkovou rentu, na úrovni země o dělbou práce, na globální úrovni o různé způsoby určování hodnoty práce; další diferenační mechanismy: centralizace a koncentrace kapitálu, rozdíly ve mzdách a v kvalifikaci, finanční kapitál může působit konvergenčně i divergenčně; k nivelizaci na globální úrovni vede hlavní tendence k vyrovnávání podmínek výroby a cirkulace kapitálu	kapitál	dělnické hnutí

Tab. 6: Pokračování

Autor/ autoři	Název teorie	Jádro teorie	Základní tendence regionálního vývoje	Příčina meziregionálních rozdílů	Hlavní mechanismy způsobující konvergenci/ divergenci	Hlavní aktéři	Implikace pro regionální politiky
S. Holland (1976)	teorie mezecko- nomiky	neplatí předpoklady neoklasické teorie o dokonalé konkurenci, neboť stále větší roli v ekonomice hrají velké firmy v oligopolním postavení	divergence	nerovné rozdělení moci ve společnosti, oligopolní pozice velkých firem na trhu	lobování u vlády, používání transferových cen, využívání levné pracovní síly v RZ, rozdíl mezi mobilitou pracovních sil a kapitálu	velké firmy	posílení regulační role státu, role odborů, posílení veřejného sektoru, investice z veřejného i soukromého sektoru do zaostalých regionů
A. Emmanuel (1972)	teorie nerovné směny	ceny zboží jsou určeny výší mezd, nikoli naopak	divergence	monopolní postavení dělníků ve VZ vůči dělníkům v RZ	nerovné podmínky meziná- rodního obchodu	firmy, státy	omezení obchodu s VZ, zavedení celosvětové daně z příjmu
R. Vernon (1966); A. R. Markusen (1985)	teorie výrobních cyklů; teorie ziskových cyklů	přesuny výroby mezi regiony podle fáze zralosti výrobku; prosperita regionů závisí na rozmístění oligopolů dosahujících superzisků	divergence	každý region má jinou konkurenční výhodu, která předurčuje, v jaké fázi životního cyklu výrobku je výhodné jej v regionu vyrábět	standardizace výrobního postupu, rostoucí cenová konkurence; změny v potřebě koncentrace výroby, difuze inovací a změny ve vztazích kapitálu a práce	firmy, oligopoly	nové mechanismy průmyslové politiky, kdy budou společenské náklady integrovány součástí procesu rozhodování o postavení či uzavření závodu

Zdroj: upraveno podle Blažek 1999a